

Ko se vprašamo, katera so tista vprašanja, ki so Udetu prisilila, da je postal »kritični spremljevalec Osvobodilne fronte«, kot je zapisal urednik, moramo najprej omeniti vprašanje nacionalne enotnosti. Zastopa stališče političnega samoomejevanja vseh strani, torej tudi komunistov in Osvobodilne fronte v korist prav tega cilja. Drugo vprašanje, ki ga vedno znova vznemirja, pa je vprašanje pravice, da v imenu ideje človeku odvzamemo življenje, torej vprašanje, koliko je medsebojno ubijanje dopustno, tudi za cilje, ki so izven vsakega dvoma. Soditi je, da je bilo njegovo nasprotovanje, inspirirano z moralno in pravom, načelno, čeprav se je včasih taktično prilagajal v ostrini zastopanja. Spisi sicer govore povečini o likvidacijah Osvobodilne fronte oz. VOS-a. Edino nerazjasnjeno vprašanje, ki ga sicer urednik poskuša pojasniti v spremni študiji, je Udetov prehod iz izpostavljenosti samolastne pozicije (utopičnega poslanstva premirja) poleti 1943 v ponovno priključitev Osvobodilni fronti na osvobojenem ozemlju jeseni istega leta. Makso Šnuderl je npr. septembra sodil, da je med njihovo skupino Ude najostrejši in ga zato vodstvo ne jemlje na Rog. Res je tja prišel z nekajmesečnim zamikom, čeprav je vmes nastopil na kongresu pravnikov.

Udetova premišljanja so z današnjega stališča stroke, poleg neposrednega pomeni objavljenih tekstov, dragocena spodbuda za poglobitev premišljevanja o notranji politični dinamiki med vojno, razmerju med uporom in kolaboracijo, nasiljem kot nasledkom vojne ali politike. Vse to so vprašanja, ki se znova silovito, a površno zagrevajo ob zdajšnji obletnici konca druge svetovne vojne. In ne glede na z izkušnjami podprt dvom, da bo lahko zgodovinar s kakršnim koli tekstom občutno vplival na smer družbene diskusije, imata lahko urednik in stroka sploh zadoščenje, da sta vsaj v tem svojo nalogo profesionalno opravila.

Damijan Guštin

Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995. 467 strani.

Dr. Bojan Godeša je še en predstavnik mlajšega rodu slovenskih zgodovinarjev, ki si je kot mladi raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani v kratkem času pridobil ne samo znanstveni naziv, temveč tudi dobro in vse bolj iskano ime v širši strokovni javnosti. Od marca 1987 pa do danes je namreč prehodil pot od asistenta do doktorja znanosti in znanstvenega sodelavca, poleg tega pa objavil več odmevnih razprav iz svojega raziskovalnega področja, to je zgodovine NOB, med katerimi je treba izpostaviti Prispevek k poznavanju Dolomitske izjave (Nova revija 1991) in Priprave na revolucijo ali NOB? (SAZU 1991). S pričujočo knjigo, ki je za tisk prirejena doktorska disertacija in hkrati njegov knjižni prvenec, je na najboljši način strnil in predstavil rezultate svojih sedemletnih znanstvenih prizadevanj.

Godeša se je v svoji knjigi lotil problematike iz časa druge svetovne vojne, ki je bila doslej kljub svoji pomembnosti in večni aktualnosti zapostavljena in zato obdelana nepopolno in enostransko. To je vprašanje slovenskih izobražencev, ki so bili v času zasedbe slovenskega ozemlja zaradi svoje stanovske pripadnosti in položaja v družbi najbolj izpostavljeni okupatorjevemu nasilju ter pritiskom obeh strth in bojujočih slovenskih političnih taborov. Izhodišče njegovih raziskovalnih prizadevanj ni bila celotna zgodovina slovenskih izobražencev med letoma 1941 do 1945, temveč historično predstaviti odnos okupatorja, OF in protirevolucionarnega tabora do slovenskega izobraženstva, pokazati, kako so se izobraženci odzivali na medvojne izzive ter oceniti, v kolikšnem številu in zakaj so se odločali za eno ali drugo stran oziroma zakaj so se izmikali opredeljevanju. Za temeljno merilo pripadnosti izobraženstvu je sicer izbral visokošolsko izobrazbo, vendar je to izhodišče upošteval dovolj ohlapno, da je lahko zajel tudi mnoge znane osebnosti brez formalne izobrazbe, ki so se uveljavile s svojim intelektualnim delom, pa tudi straharje in mladce, čeprav mnogi med njimi še niso zaključili študija.

Avtor je svojo raziskavo zasnoval problemsko, zato v njej prevladuje analitski pristop. To pomeni, da je poleg izhodiščne problematike analitično obdelal nekatere osrednje dileme in odnose iz predvojne in medvojne politične zgodovine, ki so bili doslej neustrezno ali pomanjkljivo interpretirani in so zato zahtevali novo in nedvoumno vrednotenje. Že v prvem poglavju je dokazal, da ima vse odlike vrhunškega zgodovinarja, saj je na prepričljiv in objektivni način strnil nazorske poglede nasprotnih taborov na Slovenskem v desetletju pred drugo svetovno vojno in analiziral njihov odnos do izobražencev. Iz njegove dokumentirane predstavitve je razvidno, da so se v tem času nasprotja v slovenski družbi tako zaostrila, da je prišlo do ločitve duhov v narodnih in socialno-političnih vprašanjih ter s tem do določenega preoblikovanja slovenske družbe. Medtem ko so iz katoliškega tabora izhajale podcenjevalne ocene o vlogi in pomenu izobraženstva, pa so komunisti, ki so se v tridesetih letih znova vrnili na politično prizorišče, začeli načrtno pridobivati slovenske izobražence, zlasti pa mladino, ki je pomenila bodoče izobraženstvo. To je bilo usodno za poznejši razplet, saj so se tudi med kulturnimi delavci iz dokončno razcepljenega liberalnega tabora močno okrepila levičarska pa tudi totalitaristična naziranja.

Ker se je pisec v delitvi poglavij držal kronološkega zaporedja, je v drugem poglavju orisal odnos posameznih okupatorjev do slovenskega izobraženstva. Najostrejši je bil odnos nemških zasedbenih oblasti, ki so izpostavljeno družbeno skupino imeli za najbolj moteč dejavnik pri uresničevanju svojih raz-

norodovalnih naklepov, zato so največji del preselili ali prisilili k odhodu v ti. Ljubljansko pokrajino. Podobno genociden je bil tudi odnos madžarskih zasedbenih oblasti v Prekmurju, saj so zato, da bi čim prej zbrisali sledove dvaindvajsetletne jugoslovanske uprave, večji del slovenskih izobražencev odpustili iz službe ali jih poslali v koncentracijska taborišča, prepovedali vse, kar je izhajalo v slovenščini, ter zelo omejili kulturno ustvarjanje. V nasprotju z obema radikalnima pristopoma je italijanski okupator, zaradi prestižnih ter še drugih razlogov, dolgo časa kazal prijazen odnos do slovenskih izobražencev, kajti v njih je videl dejavnika, s pomočjo katerega je hotel uresničiti načrt zlitja slovenske kulture z italijansko. Sredi leta 1942 pa je tudi zanj slovenska kultura (in seveda njeni nosilci) postala napota asimilacijskim težnjam, zato se jo je odločil čim bolj omejiti ter jo dopustiti le toliko, kolikor bi služila »koristni« kolaboraciji in čim hitrejši asimilaciji slovenskega prebivalstva.

V naslednjem obsežnem poglavju je Godeša podrobneje predstavil odnos OF in protirevolucionarnega tabora do izobražencev v času kapitulacije Italije. Iz njegovih preciznih in jasno formuliranih opisov je razvidno, da se je odnos OF do slovenskega izobraženstva v bistvu razkrival po načinu, kako jih je obravnavala KPS. V skladu z boljševidnično naravo je slednja izobražence prištevila med srednje sloje, to je tiste, ki še omahujejo med obema antagonističnima razredoma, kljub temu pa si jih je zelo prizadevala pridobiti, zlasti jeseni 1942, ko se je zaradi državljanske vojne začel boj za sredino in še neopredeljene. Kljub precejšnji ravnodušnosti in zadržanosti pa so izobraženci množično sodelovali z OF, mnogo manj pa so bili pripravljeni oditi v partizane. Tudi protirevolucionarni tabor oziroma politične skupine, ki jih je družilo zasklonilo stališče do OF in partizanskih enot, si je ob začetku državljanske vojne skušal pridobiti širšo zaslombo med slovenskimi izobraženci. Njihovi naporji tudi ob pomoči Italijanov niso bili uspešni, kajti poudarjanje idejno-verske prvine boja in sodelovanje z okupatorjem ni moglo pritegniti večjega števila izobražencev. Poleg tega pa postopki protirevolucionarnih sil do izobražencev, ki so podpirali OF, še zdaleč niso dosegli ostrine OF do nasprotnih izobražencev, temveč so se bolj ali manj omejevali na besedno nasprotovanje in grožnje po časopisju.

V zaključnem poglavju je avtor, tako kot v vseh predhodnih, najprej skrbno razčlenil osrednje dogodke in razmerja v širšem družbenem prostoru, ki so odločilno vplivali na razplet obravnavane tematike (kapitulacija Italije, položaj slovenskega prostora v strategiji jugoslovanske partijskega vodstva itn.). V nadaljevanju pa je pregledno analiziral dramatičen položaj in opisal usodo slovenskih izobražencev v zadnjih dveh letih druge svetovne vojne in sicer ločeno po posameznih pokrajinah. V ti. Ljubljanski pokrajini se je po kapitulaciji Italije, ki je pomenila prelomnico tudi v spopadu med OF in protirevolucionarnim taborom, razvilo pravo tekmovanje, katera stran bo pridobila več privržencev; izobraženci so bili postavljeni pred dilemo, da se nedvoumno in javno oziroma s pravi imenom opredelijo za eno stran. OF je kljub zadržanemu odnosu KPS zbrala pod svojo zastavo eminentno in številčno skupino slovenskih izobražencev, to je kulturnikov, umetnikov, zdravnikov (ti so se po oceni komunistov najbolj izkazali), pravnikov, prosvetnih delavcev itn. Protirevolucionarni tabor oziroma Rupnikova pokrajinska uprava pa je bila pri pridobivanju izobražencev manj uspešna, četudi se je bolj kot na prepričevanje opirala na represivni in idejni aparat. Godeša ugotavlja, da je bilo število izobražencev na protirevolucionarni strani precej večje, kot se je dosledj prikazovalo; med njimi so prevladovali duhovniki in juristi. Med ostalimi pokrajinami, kjer je tudi potekal odkrit boj za izobražence, ki jih okupator ni izgnal, je izstopala Primorska. Njeni izobraženci, ki so bili vsi navdušeni protifašisti, so se skoraj v celoti priključili OF; primorska duhovščina ter katoliški izobraženci so se drugače kot drugje v Sloveniji odločili za sredinsko usmeritev ter v glavnem odklanjali sodelovanje z okupatorjem v boju proti komunizmu. Z izjemo Prekmurja je bila večina slovenskih izobražencev na Gorenjskem in Štajerskem izgnana; na Koroškem pa so bili že tako in tako skromni po številu. Tisti, ki so ostali doma, so kazali precejšnjo pripravljenost za sodelovanje z OF in jih, razen na Gorenjskem, ni bilo med organizatorji protirevolucije. OF jih ni štela za posebej pomembne in jim ni posvečala posebne pozornosti, kljub temu pa je skrbela, da si niso pridobili prevelikega vpliva v njenih organih.

Dr. Bojan Godeša je svoje delo zasnoval na neobjavljenem arhivskem gradivu, ki ga hranijo Arhiv Slovenije, ministrstvo za notranje zadeve in arhivsko-muzejske službe Univerze v Ljubljani. Uporabil je tudi vse pomembnejše revije in časopise tedanjega časa ter veliko število objavljenih virov in literature, tako domačega kot tujega izvora.

Njegova knjiga zapolnjuje precejšnjo praznino v našem zgodovinskem spominu, saj odkriva problematiko, ki doslej še ni bila do konca pojasnjena in znanstveno ovrednotena. To je grenka resnica o slovenskih izobražencih, ki so se v času druge svetovne vojne znašli med tremi mlinskimi kamni. Prvi je bil okupator, ki je z vsemi sredstvi zasledoval cilj, da jih prežene, prevzgoji ali iztrebi. Druga dva sta bila OF in protirevolucionarni tabor, ki tudi nista izbirala sredstev za to, da si pridobita njihovo podporo ter jih brezobzirno izrabita za pridobivanje »sredine« ter opravičevanje ciljev, za katere sta se borila.

Pričujoča knjiga je hkrati tudi pomemben mejnik v slovenskem zgodovinopisju, saj je problematizirana sinteza dosedanjih in njegovih novih spoznanj. Kot je bilo že povedano, se je avtor v vsakem poglavju kritično in pogumno dotaknil številnih problematičnih in v zadnjem času ponovno načetih dejstev, ocen in stališč. Tako je na primer opredelil svoja pojmovanja taktike in strategije KPS ter njene odnose do KPI in protifašističnega gibanja na Primorskem, predstavil nove razloge komunistov za odločitve za oborožen odpor itn.

Monografijo, ki jo poleg povedanega odlikuje še logično strukturirana in tekoča pripoved, je izdala Cankarjeva založba. Slednja si v zadnjem času prav s pomočjo mlajšega rodu zgodovinarjev na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani pridobiva staro veljavo pri izdajanju domačega družboslovja.

Jože Prinčič

Aleš Gabrič, **Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962**. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1995. 370 strani.

Dr. Aleš Gabrič, znanstveni sodelavec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, je že na začetku svoje znanstvene poti dokazal, da je človek z veliko ustvarjalno močjo. Po samo šestih letih proučevanja razvoja slovenske kulture in kulturne politike po drugi svetovni vojni se namreč lahko pohvali z drugo monografijo, z odmevnimi nastopi na interdisciplinarnih znanstvenih srečanjih, objavami v elitnih kulturniških revijah ter s strokovno veljavo, ki presega meje (vse bolj zapirajoče) zgodovinske vede, saj ga že citirajo literarni zgodovinarji in sociologi kulture; plodna so bila tudi njegova dveletna prizadevanja v Zgodovinskem društvu.

V prvi knjigi, ki je izšla 1991. leta, je Gabrič skrbno razčlenil kulturno politiko in kulturno ustvarjanje na Slovenskem v letih 1945 do 1952. V pričujoči knjigi, ki predstavlja njeno logično nadaljevanje, pa se je lotil analize naslednjega obdobja v razvoju slovenske kulture in njenih ustanov, ki se je začelo z letom 1953, to je z ukinitvijo agitpropovskega aparata, končalo pa z letom 1962, to je s sprejemom osnutka ustave, ki je bil kompromis med različnimi pogledi v jugoslovanskem političnem vrhu. To desetletje je bilo nedvomno prelomnega pomena, kajti Partija se je po letu 1952 sama odpovedala preveliki direktivnosti in grobim nastopom do kulturne opozicije. Politični pragmatiki (Boris Kraigher in Stane Kavčič), ki so v tem času prišli na čelo slovenske politike, so sicer obračunali s ti. »klasično inteligenco«, reformirali šolski sistem in zagotovili prevlado komunistične ideologije v umetnosti, znanosti in kulturi. Toda hkrati so dopustili uveljavitev mlajše generacije, izražanje novih ideološko drugačnih smeri (ekzistencializem, abstraktno slikarstvo, jazz itp.), zlasti pa si prizadevali, da je dobila kultura večjo težo, kajti z zaostrovanjem mednarodnih odnosov v Jugoslaviji je postala področje, kjer se je vrh slovenske politike bojeval za federalizacijo in uveljavitev nacionalnih načel.

Avtor se je odločil, da v ospredje zgodovinske obravnave postavi dva vidika. Prvi predstavlja oris odnosa oblasti do kulture, umetnosti in znanosti, zlasti v tistih točkah, kjer so se kazale največje razlike pri obravnavanju vprašanj. Drugi pa je ocena oziroma predstavitev vloge kritične inteligence, ki je v času enostrankarstva zasedla izpraznjeno mesto politične opozicije. Ker jo je partija potrebovala za porajanje novih zamisli, je »kulturna opozicija« smela povedati več kot navadni smrtniki.

V skladu s svojim izhodiščem je Gabrič v uvodnem poglavju obdelal partijski »kulturni interregnum«, to je čas od 1952 do 1956, v katerem si je vladajoča Zveza komunistov preko ideoloških komisij in sistema družbenega upravljanja znova pridobila nadzor nad kulturnim ustvarjanjem, ki je po ukinitvi agitpropa nekoliko popustil. Analiziral je Ziherlov koncept kulturne politike, ki je v Sloveniji prevladal leta 1956 ter njegov antipod, to je kulturno opozicijo. Iz njegove skrbne in korektno razčlenbe je razvidno, da slednja ni bila organizirana niti ni napadala temeljev političnega sistema, toda ker je bilo njeno nasprotovanje partijskemu monopolu opazno in odmevno na vseh področjih kulturnega ustvarjanja, jo je oblast hotela utišati in izriniti iz javnega življenja.

V naslednjem poglavju se je avtor osredotočil na drugo polovico petdesetih let, ko si stališča političnega vrha in kulturne opozicije niso bila več tako nasprotna, kajti oboji so bili za večjo ideološko sproščenost, a ker so jo različno pojmovali, je prišlo do številnih kulturno-političnih afer. Vladajoča skupina okoli Borisa Kraigherja in Staneta Kavčiča se je zavedala, da bodo gospodarsko reformo težko uresničili brez sodelovanja znanosti, pa tudi kulture in umetnosti, saj naj bi slednje usposobile zadostno število visoko strokovnega kadra, opravile tehnološke in druge raziskave, popestrile in poživile kulturno-zabavno življenje »delovnega ljudstva« itn. Za protiuslugo je Partija začela rahljati ideološki oklep in strpneje obravnavati kritične nastope slovenske inteligence, seveda dokler ni preveč glasno podvomila o njeni pravilni politiki. Kulturniki so spremenjeno ozračje sredi petdesetih let razumeli drugače kot pragmatiki med politiki, zato so šla njihova razmišljanja dostikrat preko meje dopustnosti, ki jo niso smeli prekoračiti; še posebno ostro je Partija odgovorila na kritike komunalnega sistema in močnejšega uveljavljanja družbenega upravljanja v kulturi.

Tretje poglavje je namenjeno obračunu s humanistiko in družboslovjem v letih 1958–1959. Gabrič je skozi analizo odnosov Partije do znanstvenih ustanov v prvem desetletju po vojni dokazal, da njeni ideologi v tem času še niso imeli lastne vizije o njihovem razvoju v socialistični družbi, so pa razmišljali o nujnosti oblikovanja novega sloja »duševnih delavcev« in intelektualcu »novega tipa«, ki bi moral biti iz delavskih vrst in imeti tehnično izobrazbo. Tako usmeritev je podprla nova partijska elita, ki je potem svoj odpor do humanistike in družboslovja ter njenega pojmovanja svobode znanstvenega raziskovanja konec petdesetih let tudi dokazala z »naskokom« na univerzo, afero Slodnjak, ukinitvijo revije 57 ter ustanovitvijo dveh znanstvenih inštitutov.